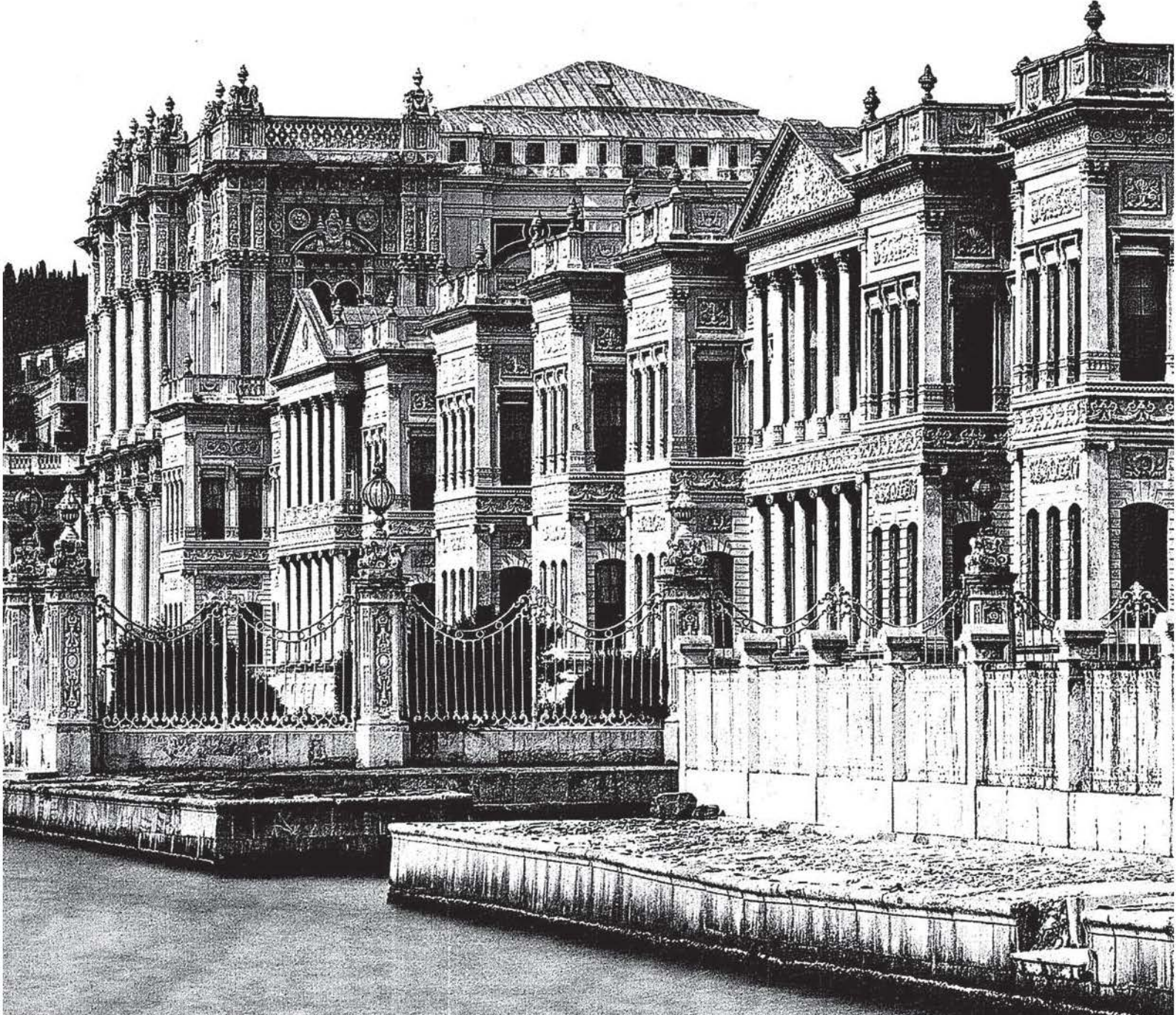

ms

MILLI SARAYLAR

ISSN 1304-9946

SAYI 3

H-KÜLTÜR
T-MİMARLIK

TBMM MİLLİ SARAYLAR DAİRE BAŞKANLIĞI adına sahibi
Milli Saraylar Daire Başkanı **Dr. Cemal Öztaş**

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Metin Sözen

Prof. İskender Pala

Doç. Dr. Cengiz Can

Fezullah Özcan

Suat Hakkı Kutay

Kemal Kahraman

Yasin Yıldız

EDİTÖR

Ömer Taşdelen

Ayşe Fazlıoğlu

DÜZELTİ

Aydan Gürün

GRAFİK TASARIM

Esin Öncü

FOTOĞRAFLAR

Fikret Yıldız

Suat Alkan

TBMM Milli Saraylar Dia Arşivi

TBMM Basımevi - Ankara

Dârüşşafaka Mektebi ve Resimleri Saray'a Sunulan Bir Grup Dârüşşafakalı Ressam

Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal ve kültürel yapısı, bilindiği gibi, yayıldığı geniş coğrafi bölgelerden çeşitli etkiler alan Türk ve İslâm kaynaklarına dayanır. Bu yapı, 16. yüzyılın sonlarına kadar yükselen, duraklama sürecinden sonra gerileyen bir seyir gösterir. Devleti yönetenler tarafından bu gerilemenin farkedilmesi ve önlenememesi üzerine, Aydınlanma ve Sanayi Devrimi ile Osmanlı Devleti'nden daha ileri bir konuma gelen Batılı devletler örnek alınarak bazı reformlar yapılır, yeni kurumlar meydana getirilir. Bunun sonucunda Osmanlı Devleti'nin siyasî düzeninde, toplumsal ve kültürel yapısında yavaş yavaş değişimler oluşur. Reform çalışmaları kapsamında kurulan yeni okullarda Batı tarzında resim eğitiminin başlatılması özellikle önem taşır.

1795'te öğretime başlayan 'Mühendishane-i Berr-i Hümayun' ile 1834'te kurulan 'Mekteb-i Harbiye'de olduğu gibi, 18. yüzyıl sonlarından itibaren düzenli bir orduya sahip olmak için kurulan askerî okulların müfredatına, öğrencinin teknik alanlardaki gelişimini desteklemek amacıyla Batı tarzında resim dersi konmuştur.¹ Böylece ilk ressamlar [Ferik İbrahim, Kaymakam Hüsnü Yusuf, Kaymakam Ahmet Emin (Mühendishane'den), Tevfik Paşa, Nuri Paşa, Süleyman Seyyid (Harbiye'den), Şeker Ahmet Paşa (Tıbbiye/Harbiye'den)...] bu okullarda okuyan subaylar arasından çıkmıştır. Bu ressamların bazıları mezun oldukları okullarda, bazıları askerî veya sivil 'rüşdiye' ile 'idadi'lerde resim öğretmeni olmuş, bazıları da resim eğitimi için yurt dışına gönderilmiştir.²

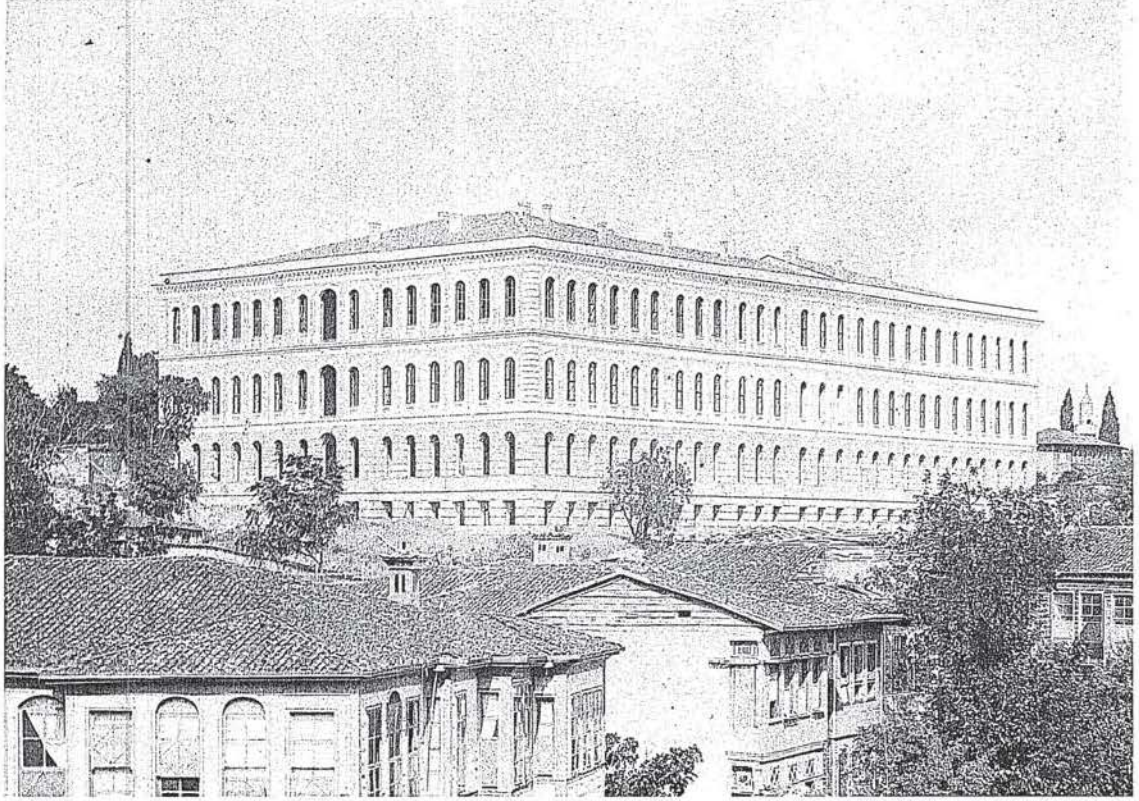
Galatasaray Sultanisi (1868), Dârüşşafaka (1873) gibi kurulan sivil okullarda müfredata resim dersleri konmuştur.³ Özellikle Dârüşşafaka'da öğrenim gören, Türk resim tarihinde ilginç bir grubu oluşturan "Dârüşşafakalı Ressamlar", pek çok sanat yazarına ve eleştirmenine konu olmuştur. René Hugue'un "19. Yüzyıl Primitifleri", Nurullah Berk'in "Primitiflerimiz",⁴ "Çağdaş Primitifler",⁵ Devrim Erbil'in "İlk Türk Yağlıboya Ressamları"⁶ olarak adlandırdığı grubun içinde yer alan bazı sanatçıların Dârüşşafaka mezunu olduğu ve eserlerini, Yıldız Sarayı'ndan İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ne taşınmış olan "Yıldız Sarayı Albümleri" olarak da anılan Sultan II. Abdülhamid'in albümlerinde bulunan fotoğraflardan çalışmaları tespit edilmiş, birkaç tablo albümdeki fotoğrafla beraber yayımlanmıştır.⁷

Bu makalede, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan bazı belgeler** ve ulaşılabildiğimiz iki orijinal Osmanlıca eser incelenerek Dârüşşafaka, mimarisi ve ressamları hakkında edindiğimiz yeni bilgiler, Dolmabahçe Sarayı'ndan Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi İstanbul Resim ve Heykel Müzesi Koleksiyonu'na geçen bazı tablolarla*** değerlendirilecektir.

* Sanat Tarihi ve Müzecilik Uzmanı, (M.A.) Sanat Tarihçisi. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Türk Sanatı Tarihi Araştırma Merkezi.

** Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgelerin okunması aşamasındaki katkılarından dolayı MSGSÜ FEF Tarih Bölümü öğretim üyelerinden Doç. Dr. Hayrunnisa Alan ve Yard. Doç. Dr. Emine Uyumaz ile Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim üyesi Yard. Doç. Dr. Muharrem Kaya'ya teşekkür ederim.

*** MSGSÜ İstanbul Resim ve Heykel Müzesi Koleksiyonu'nda yer alan tabloların fotoğrafları Erdal Aksoy tarafından çekilmiştir.

1 Darüşşafaka (Fatih), yapıldığı yıllar
(-1872-1873).

Darüşşafaka, İstanbul: Darüşşafaka
Cemiyeti Yayını, tarihsiz, MSGSÜ
Türk Sanatı Tarihi Uygulama ve
Araştırma Merkezi Arşivi.

Dârüşşafaka'nın Oluşumu ve Mimarisi

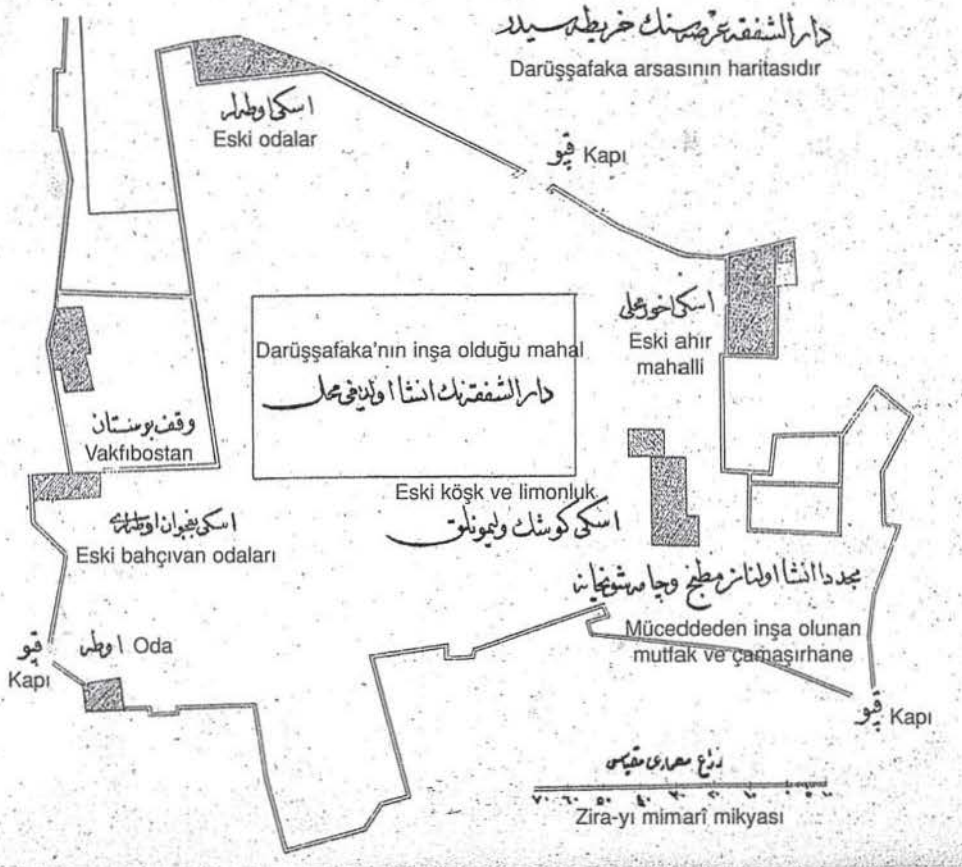
Yusuf Ziya Paşa'nın öncülüğü ile Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Vidinli Tevfik Paşa ve Sakızlı Ahmed Esad Paşa tarafından, 30 Mart 1864 (21 Şevval 1280) tarihinde yetim ve yoksul Müslüman çocukların yetiştirilmesi amacıyla "Cemiyet-i Tedsriye-i İslâmiye" adlı bir hayır cemiyeti kurulmuştur.⁸

Kelime anlamı olarak "Şefkat Yurdu" anlamına⁹ gelen Dârüşşafaka, başlangıçta Kapalıçarşı ve çevresindeki iş yerlerinde çalışan Müslüman çocukların okuması için Beyazıt'ta, Simkeşhane içindeki Vâlîde Emetullah Kadın Mektebi'nde üç sınıflı bir okul olarak açılmıştır. Daha sonra ilgi artınca ikinci okul Aksaray'daki Ebûbekir Paşa Mektebi'nde hizmete girmiştir.

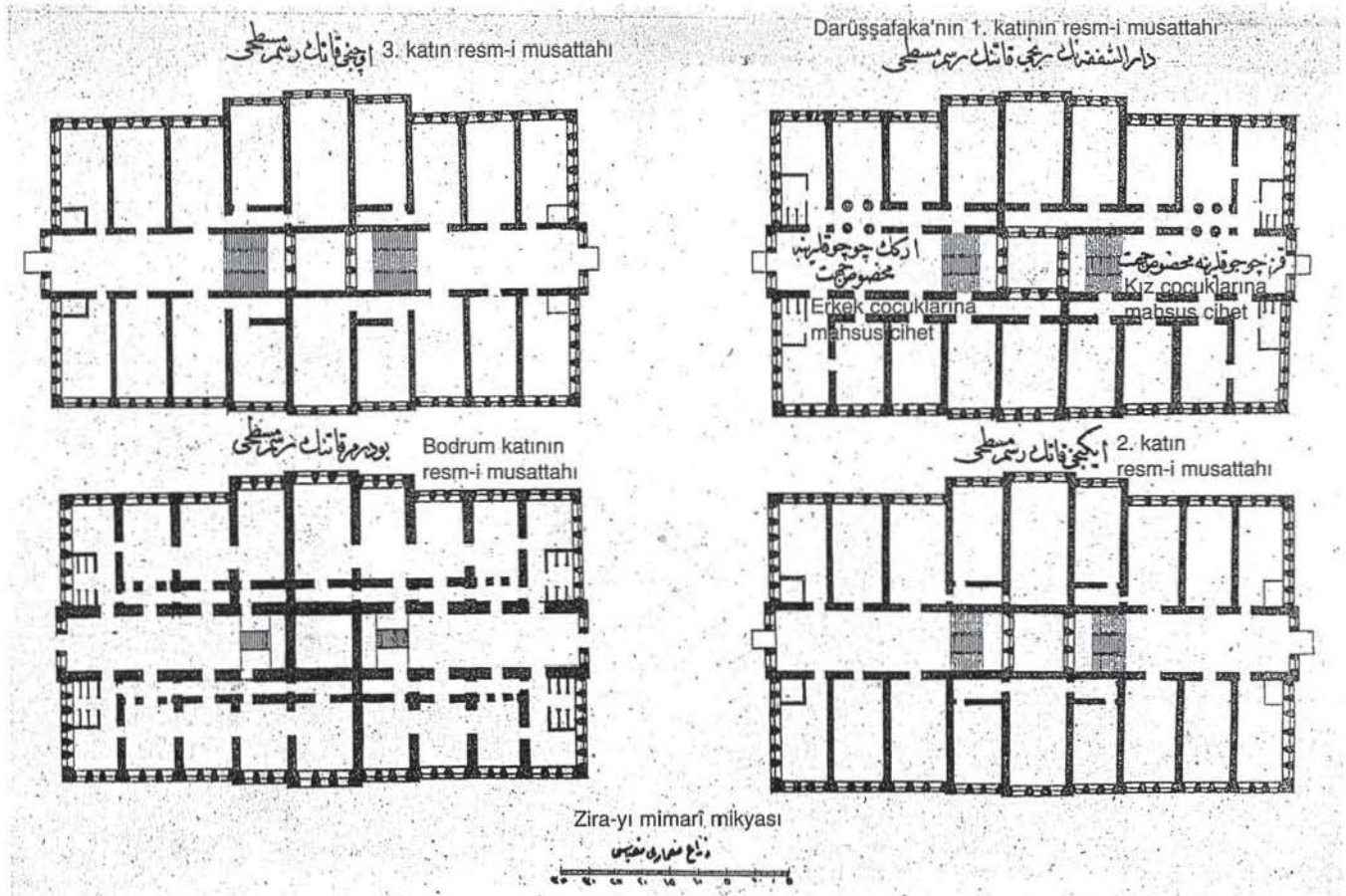
Cemiyet üyelerinin yetenekli, yoksul çocukların yetiştirilmesi amacıyla bir okul kurmak için başlattığı kampanyaya dönemin padişahı Sultan Abdülaziz, sadrazam Âli Paşa ile zengin devlet adamları da katılmış ve devlet hazinesinden para ayrılmıştır. Sakızlı Ahmed Esad Paşa, okulun, Paris sefirliği sırasında Paris civarında gördüğü yetimlere mahsus askerî bir okul olan "Prytané Militaire de la Flèche" gibi kız ve erkek (ama Müslüman) yetimlere mahsus bir kurum olmasını arzu etmiştir.¹⁰

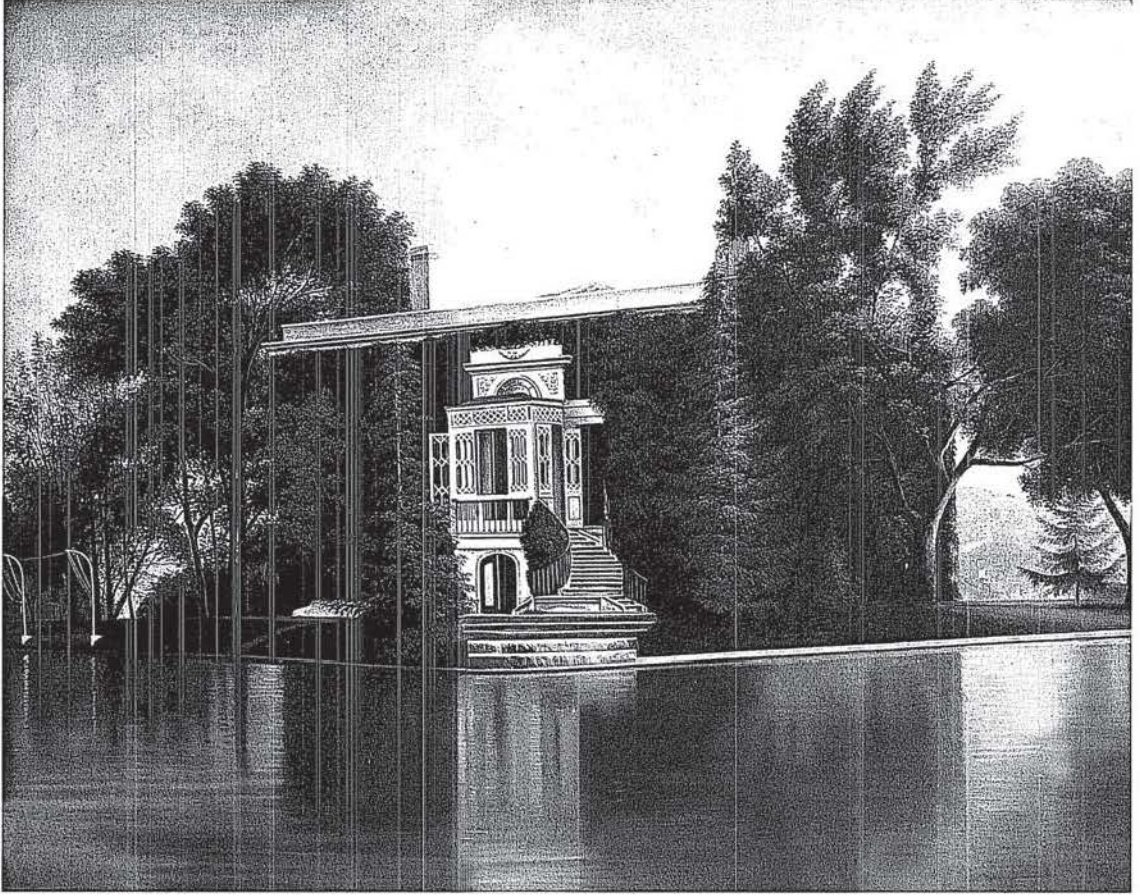
Okulun Fatih'te Sultan Selim ile Fatih camileri arasında, Haliç ve Boğaz girişine hâkim bir tepe üzerine inşa edilmesi kararlaştırılmış ve arsa satın alınarak Mimar Ohannes Kalfa'nın hazırladığı projeye göre 16 Ağustos 1868 (26 Rebülâhîr 1285) tarihinde binanın yapımına başlanmıştır. Okul 28 Haziran 1873 (2 Cemâziyelevvel 1290) tarihinde tamamlanmış ve aynı yıl 54 öğrenci kabul edilmiştir.

Başlangıçta Dârüşşafaka'ya kız öğrencilerin de alınması düşünüldüğünden bina, kızlar ve erkekler için iki bölüm olarak yapılmış, daha sonra bazı sakıncalar ileri sürülerek kız öğren-

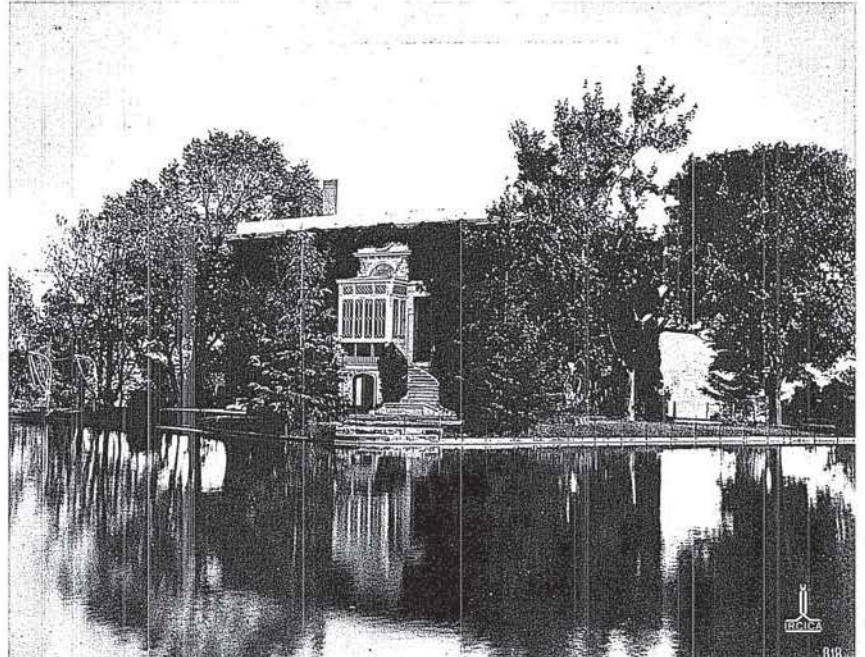
2 Darüşşafaka arsasının haritası (Fatih, ~1873).
Darüşşafaka, İstanbul: Darüşşafaka Cemiyeti Yayını, tarihsiz. MSGSÜ TSTUAMA.
3 Solda Darüşşafaka'nın 3. ve bodrum kat plânları, sağda 1. ve 2. kat plânları (Fatih, ~1873). Darüşşafaka, İstanbul: Darüşşafaka Cemiyeti Yayını, tarihsiz. MSGSÜ TSTUAMA.

14

14 Şevki, *Yıldız Sarayı Bahçesinden (Çadır Köşkü)*, 1890, tuval üzerine yağlıboya, 73 x 92 cm., MSGSÜ İRHM Koleksiyonu, Envanter No. 826/413 (07.07.1941 tarihinde Dolmabahçe Sarayı'ndan devredilmiştir.)
15 Şevki'nin "Yıldız Sarayı Bahçesinden Çadır Köşkü" adlı eseri için model aldığı düşünüldüğümüz Yıldız Albümü'ndeki fotoğraf. Yıldız Sarayı, Çadır Köşkü, Fotoğraf: Abdullah Frères, 19. yy. sonu 20. yy. başı. TRCICA AY183419

15

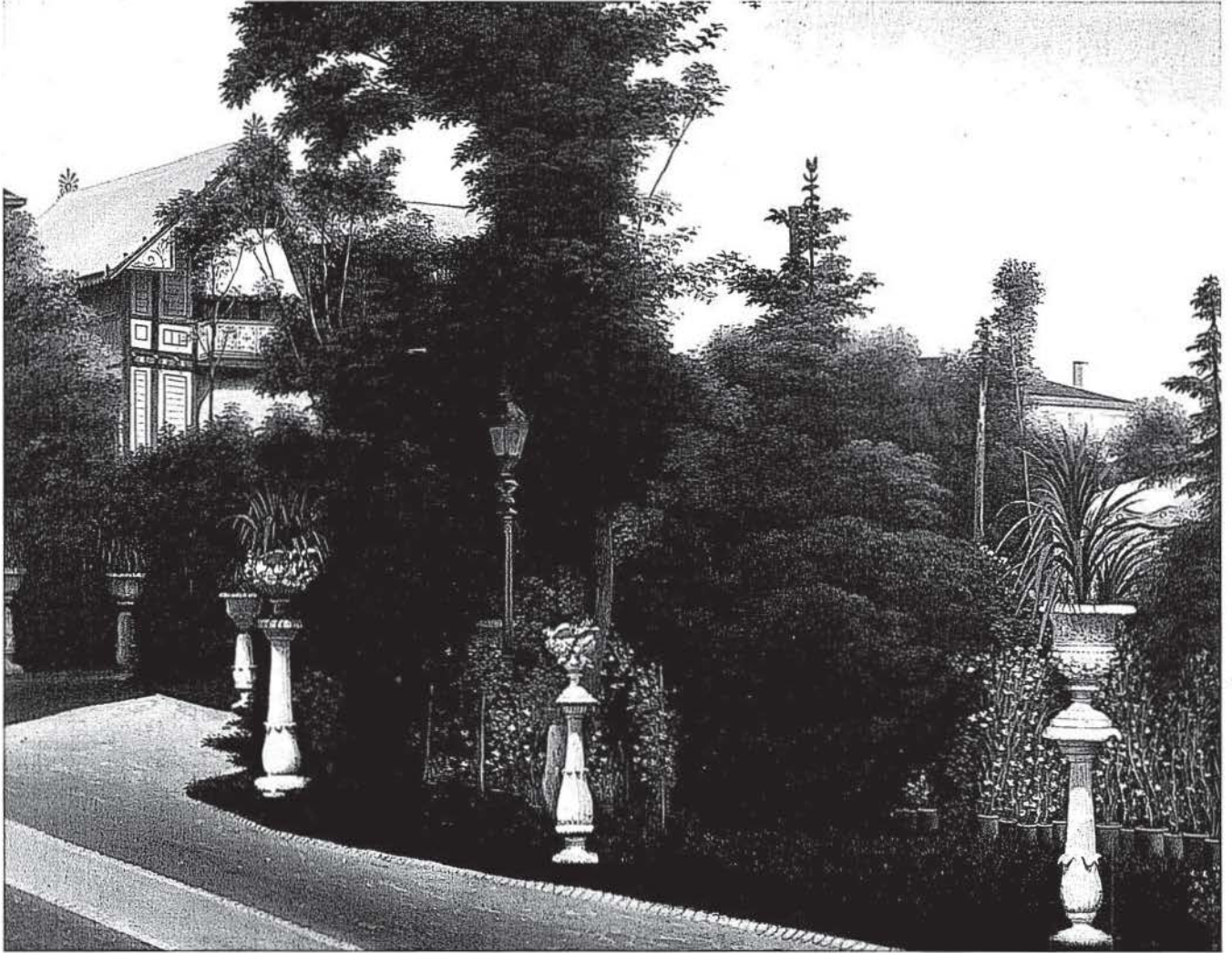
Şevki

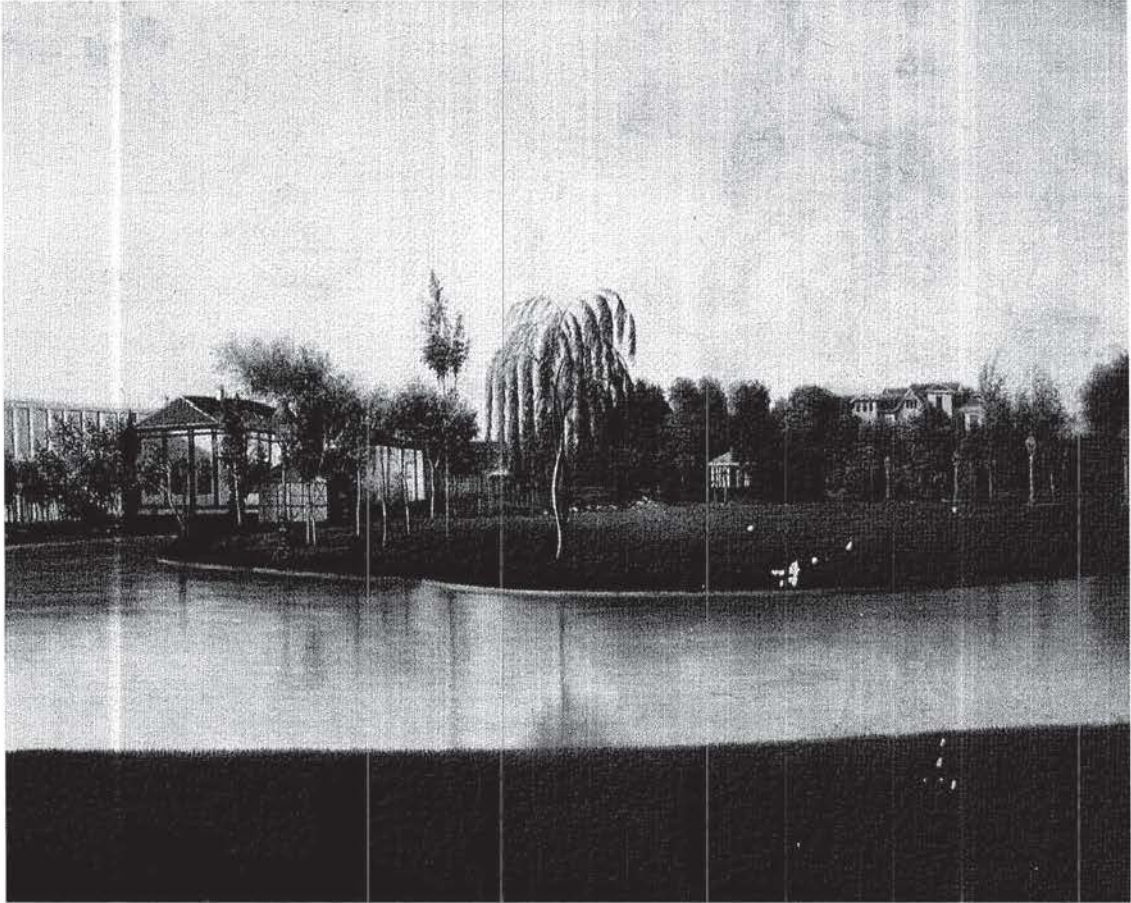
1869 (1285) yılında İzmit'in Nabık Köyü Mirgün'de doğmuştur. Baba adı Osman olan Şevki, Balat'ta otururken 1879'da (1295) Dârüşşafaka'ya girmiştir. 1891'de (1307) buradan mezun olduktan sonra paket postanesinde müdür yardımcılığı yapmış, Edirne'de posta müdürü olarak çalışmıştır. İRHM koleksiyonunda bulunan "Yıldız Sarayı Bahçesinden" adlı eserinde sanatçı, Yıldız Sarayı Bahçesinden Çadır Köşkü'nü resmetmiştir.²⁹ Eserin üzerinde imza olmamasına rağmen tuvalin arkasında, şasinin üst kenarının ortasında Osmanlıca "307 Dârüşşafakalı Şevki Efendi" yazmaktadır.³⁰

(Vidinli) Osman Nuri

1871 (1287) yılında Vidin'de doğmuştur. Baba adı Zekeriya olan Osman Nuri, Aksaray'da otururken 1884'te (1300) Dârüşşafaka'ya girmiştir. 1891'de (1307) buradan mezun olmuştur. 1913'ten (1332) önce vefat etmiştir.³¹ Osman Nuri'nin İRHM koleksiyonunda bulunan "Yıldız Sarayı Bahçesinden" adlı resminin üzerinde imza olmamasına rağmen tuvalin arkasında sağ üst köşesinde Osmanlıca "Osman Nuri Vidin" yazmaktadır.³²

16. (Vidinli) Osman Nuri, *Yıldız Sarayı Bahçesinden*, 19. yüzyıl sonu, tuval üzerine yağlıboya, 73 x 92 cm., MSGSÜ İRHM Koleksiyonu, Envanter No. 416/3 (20.09.1937 tarihinde Dolmabahçe Sarayı'ndan devredilmiştir.)

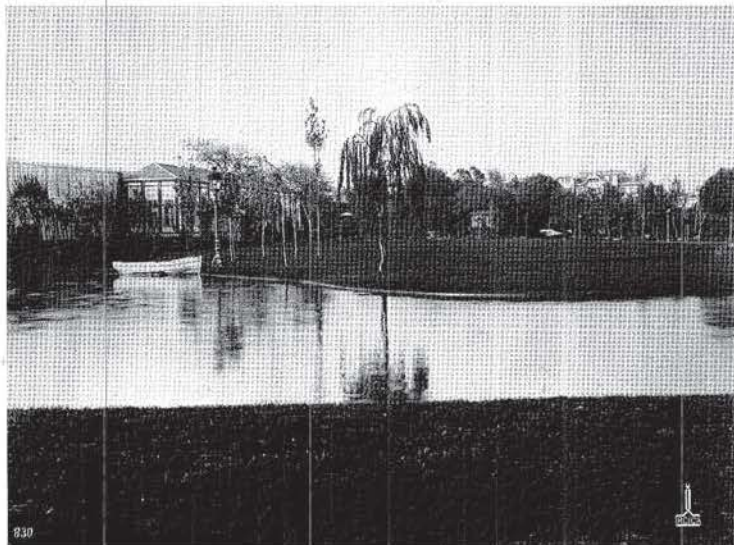
19

19 Salih (Molla Aşkı), *Yıldız Sarayı Bahçesinden*, 19. yüzyıl sonu, tuval üzerine yağlıboya, 73 x 92 cm., MSGSÜ İRHM Koleksiyonu, Envanter No. 421/8 (20.09.1937 tarihinde Dolmabahçe Sarayı'ndan devredilmiştir.)

20 Salih'in (Molla Aşkı) "Yıldız Sarayı Bahçesinden" adlı eseri için model aldığı düşünmekteyiz Yıldız Albümü'ndeki fotoğraf. 15 Yıldız Sarayı Has Bahçesi, Fotoğraf: Abdullah Frères, 19. yy. sonu 20. yy. başı. IRCICA AY1834.

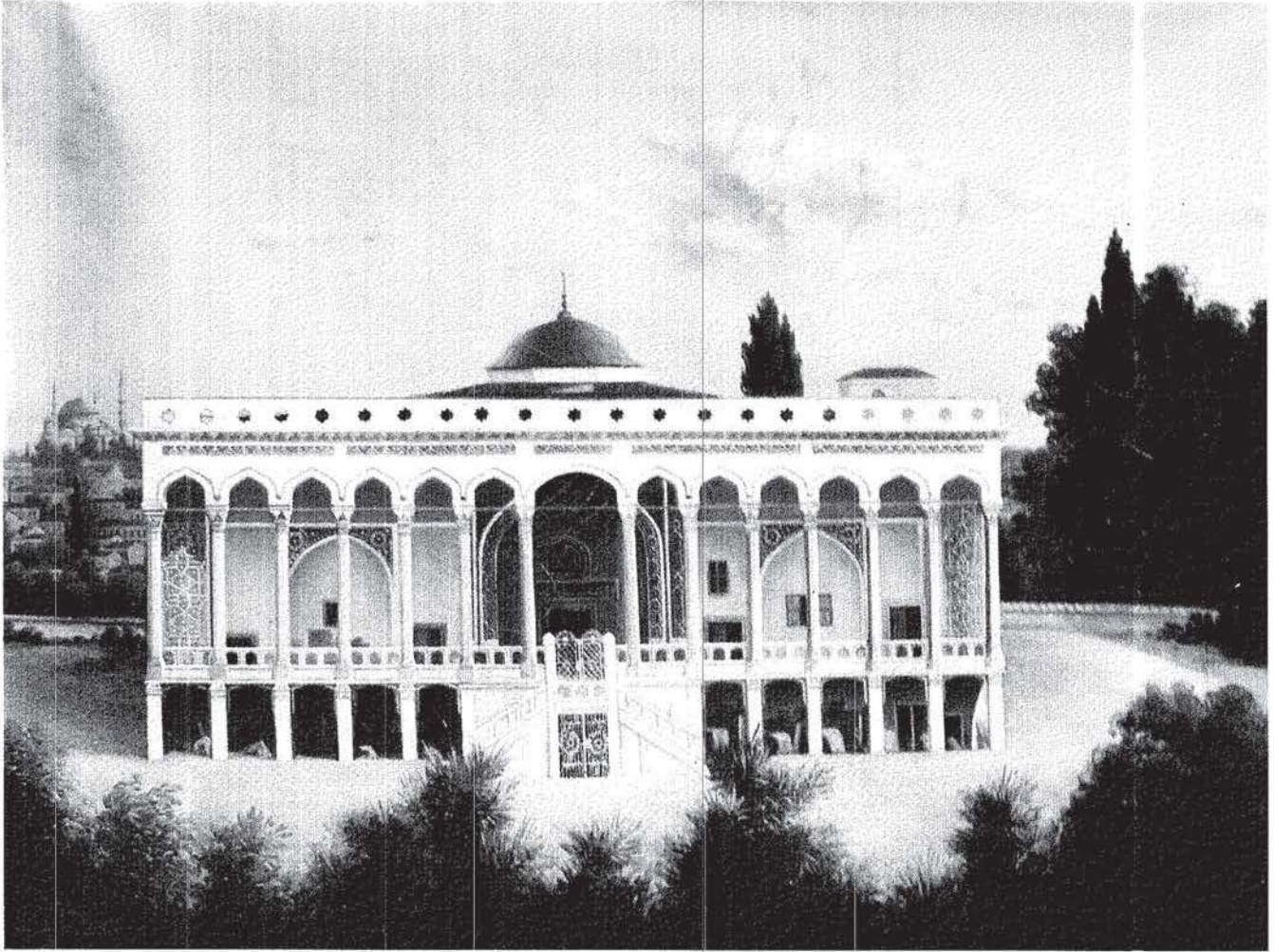
Salih (Molla Aşkı)

1869 (1285) yılında İstanbul'da, İstinye'de doğmuştur. Baba adı Ahmed olan Salih, Molla Aşkı'de otururken 1881'de (1297) Dârüşşafaka'ya girmiştir. 1892 (1308) tarihinde buradan mezun olduktan sonra Beyoğlu Telgrafhanesi'nde muhaberat memuru olarak çalışmıştır.³⁵ Salih'in İRHM koleksiyonunda bulunan "Yıldız Sarayı Bahçesinden" adlı resminin üzerinde imza olmamasına rağmen tuvalin arkasında, şasinin sağ üst köşesinde Osmanlıca "Salih Efendi Molla Aşkı" yazmaktadır.³⁶

20

21

22

21 Cemal, *Çinili Köşk*, 1889, tuval üzerine yağlıboya, 75.5 x 100 cm., MSGSÜ İRHM Koleksiyonu. Envanter No. 427/14 (20.09.1937 tarihinde Dolmabahçe Sarayı'ndan devredilmiştir.)

22 Cemal'in "Yıldız Sarayı Bahçesinden" adlı eseri için model aldığını düşündüğümüz Yıldız Albümü'ndeki fotoğraf. Çinili Köşk, Fotoğraf: Abdullah Frères, 19. yy. sonu 20. yy. başı. IRCICA AY233919.

23 Cemal'in "Çinili Köşk" adlı eserinin imza detayı.

23

Dârüşşafakalı Ressamlarla Aynı Tarzda Çalışan Asker Ressamlara Örnekler

İRHM koleksiyonunda yer alan "Çinili Köşk" adlı eserde sol alt köşede bulunan Osmanlıca "Mekteb-i Harbiye-i Şahaneleri piyade üçüncü sene şakirdanından Gedikpaşalı Cemal kulları sene 1305" şeklindeki imza sonucu bu eserin, 1868 yılında doğmuş, 1889'da Harbiye'den mezun olmuş "Piyade yüzbaşlarından Cemal" olarak tanınan sanatçıya ait olduğunu söyleyebiliriz. 1910 yılında Eyüp Rüşdiyesi'nde (orta-okul) resim öğretmeni olduğu bilinen sanatçı, tahmini olarak 1937'de vefat etmiştir.³⁷

24

1856 doğumlu olan Ahmed Şekûr, 1875 (1291) yılında Harbiye'den mezun olmuş,²⁴ aynı yıl buraya tarama ve meç muallimi olarak atanmıştır. Şekûr'un, 1888 tarihli askerî sal-namede binbaşı, 1894 tarihli Mirat-ı Harbiye'de Kaymakam olarak Harbiye'nin meç ve ha-rita hocası olduğu belirtilmiştir.²⁵ İRHM koleksiyonunda bulunan Lefke konulu resmin sol alt köşesinde Osmanlıca "Ahmed Şekûr kulları" şeklinde imza vardır.

25

26

24 Ahmed Şekûr, *Lefke Kasabası*, 19. yüzyıl sonu, tuval üzerine yağlıboya, 89 x 116.5 cm., (20.09.1937 tarihinde Dolmabahçe Sarayı'ndan devredilmiştir. Envanter No. 447/34). MSGSÜ İRHM Koleksiyonu.

25 Ahmed Şekûr'un "Lefke Kasabası" adlı eserinin imza detayı.

26 Ahmed Şekûr'un "Lefke Kasabası" adlı eseri için model aldığını düşündüğümüz Yıldız Albümü'ndeki fotoğraf. Lefke Kasabasının genel görünüşü, Fotoğraf: Kaymakam Ahmed, 19. yy. sonu 20. yy. başı. IRCICA AY213440-42.

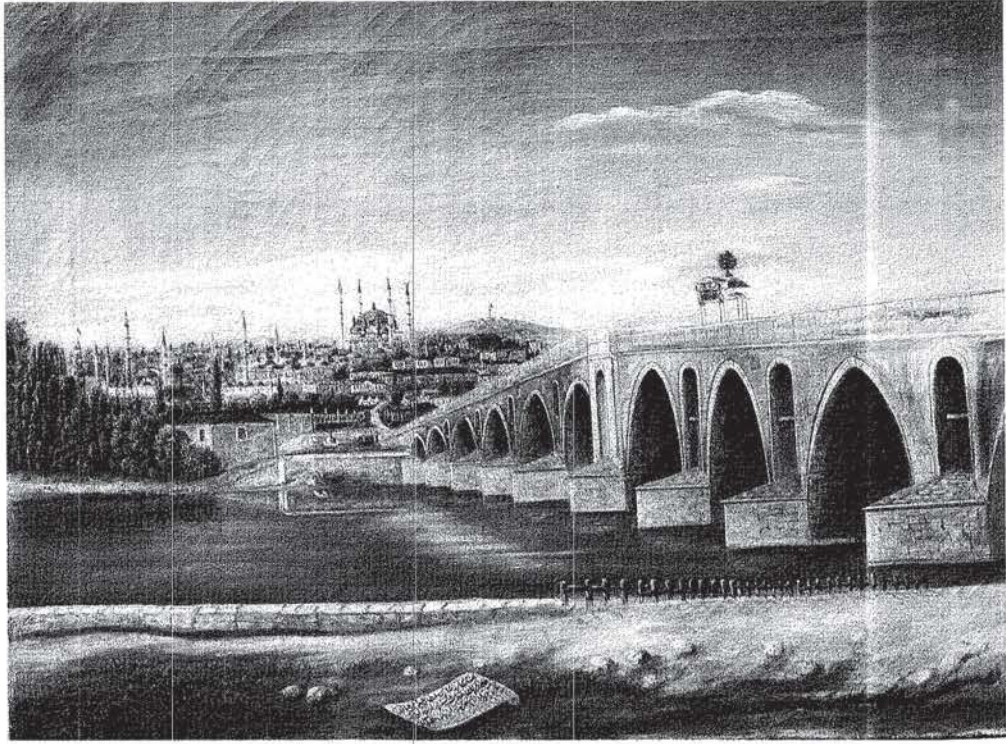

27

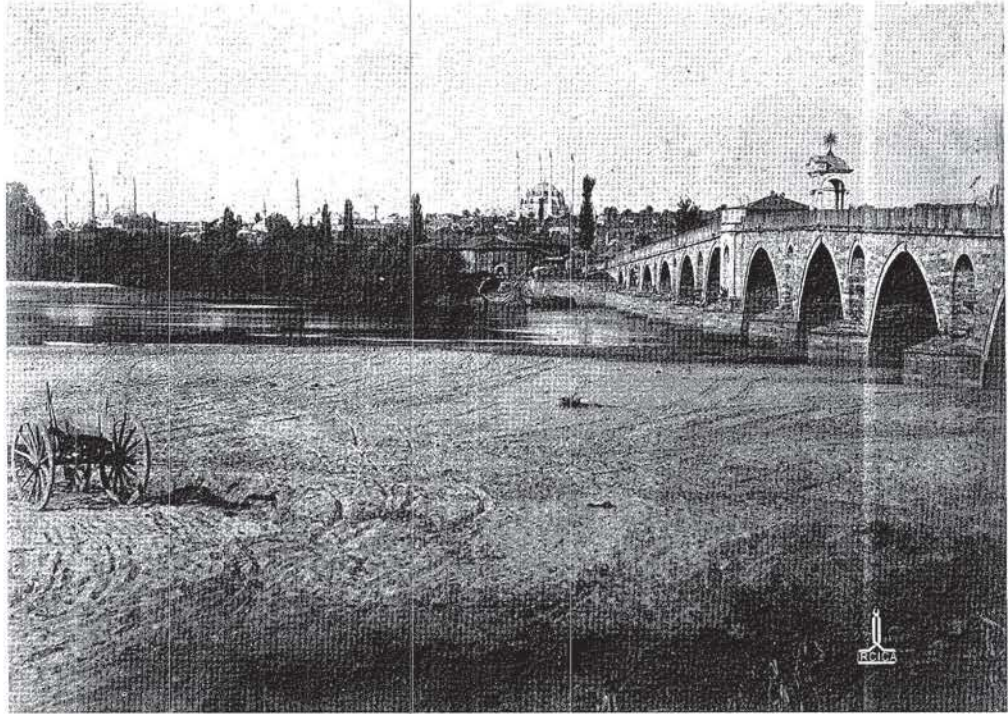
27 (Kolağası) Hafız İbrahim
(Sami Yetik, Ressamlarımız 1, s. 83)
28 (Kolağası) Hafız İbrahim, *Edirne
Manzarası*, 19. yüzyıl sonu, tuval
üzerine yağlıboya, 47 x 62 cm.,
MSGSÜ İRHM Koleksiyonu,
Envanter No. 4383/783

(01.11.1958 tarihinde Güzel Sanatlar
Akademisi Müdürlüğü tarafından satın
alınarak müzeye gönderilmiştir.)

29 (Kolağası) Hafız İbrahim'in
"Edirne'den" adlı eseri için model
aldığını düşündüğümüz Yıldız
Albümü'ndeki fotoğraf. İstasyon tarafı
ile Edirne'ye girişte Meriç Nehri
üzerinde bulunan Yeni Köprü'den
Edirne'nin görünüşü,
Fotoğraf: D. Michailides, 19. yy. sonu
20. yy. başı. IRCICA AY214875.

28

29

(Kolağası) Hafız İbrahim, 1877 yılında mülâzım sani (teğmen) rütbesiyle, birinci olarak Harbiye'den mezun olmuştur. Aynı yıl Plevne'de Gazi Osman Paşa'nın maiyetinde savaşa katılmış, bir süre esaret hayatı yaşamış, dönüşünde çeşitli kıta hizmetlerinde bulunmuştur. 1896 yılında kolağası rütbesiyle (kıdemli yüzbaşı) Edirne Askerî İdâdî ve Rüşdiyesi ile Mülkiye Rüşdiyesi'nde resim öğretmenliğine atanmış, uzun süre burada çalışmıştır.⁴⁰

(Kolağası) Hafız İbrahim, Edirne Mekteb-i İdâdî-i Askeriyesi'nde resim hocasıyken 17 Mayıs 1886 (13 Şaban 303/5 Mayıs 302) İkinci Ordu-yı Hümayûn Müşiri Mehmed Bey'in aracılığıyla (bugün müzede yer alan) "Edirne Manzarası" tablosunu saraya takdim ederek taltif edilmek istemiştir.⁴¹ Yıldız Saray-ı Hümayûn Baş Kitâbet Dairesi'nin 11 Eylül

1888 (5 Muharrem 1306/21 Ağustos 1304) tarihli yazısında Edirne İdâdîsi Askerî ve Me-kâtibi Rüşdiye-i Mülkiyesi resim hocası olarak adı geçen sanatçıya Dördüncü Rütbeden Ni-şan-ı Osmanî verilmiştir.⁴² 30 Mayıs 1891 (21 Şevval 308) tarihli belgeden Edirne Mek-teb-i İdâdî-i Askeriyesi resim hocası olarak adı geçen sanatçının Edirne şehrini resmettiği tablosu padişaha takdim edilmiş, çağırılarak konu araştırılmış ve 1300 (1882-1883) tari-hinde sağ kolağası olup "Dördüncü Osmanî ve Mecîdî nişan-ı âlileri ile Plevne Madalya-sı"na sahip olduğu anlaşılmış, bir adet Sanayi Madalyası verilmesi uygun görülmüştür.⁴³ Yıldız Saray-ı Hümayûn Baş Kitâbet Dairesi'nin 13 Temmuz 1891 (6 Zilhicce 1308/26 Haziran 1307) tarihli yazısında Edirne Mekteb-i İdâdîsi resim hocası olarak adı geçen sa-natçıya İftihar Madalyası verilmiştir.⁴⁴

Hafız İbrahim, Türk Yunan Savaşı'nın başlaması üzerine okuldan alınarak binbaşı rütbe-siyle on ikinci alayın birinci tabur kumandanlığına atanmıştır. Sultan Abdülhamid dön-e-minde çeşitli sebeplerle terfi ettirilmeyen sanatçı, Meşrutiyet'ten sonra hakları verilerek kaymakamlığa (yarbay) terfi ederek Edremit Alay Kumandanlığı'na, kısa bir süre sonra mi-ralay rütbesiyle Erzincan Alay Kumandanlığı'na, daha sonra da Erzurum Fırka (tümen) Kumandanlığı'na atanmıştır. 1911'de emekliye ayrılan sanatçı, Edirne'de oturmakta-ken Balkan Savaşı'nda Bulgarlar tarafından esir edilerek bir süre Varna'ya gönde-rilmiştir. 1 Mayıs 1917 tarihinde İst-ambul'da Yeşilköy'de vefat etmiştir.⁴⁵

İRHM koleksiyonunda bulunan eserinin sol alt köşesinde Osmanlıca "Edirne'de kâin Mekteb-i İdâdî-yi Şa-hane'nin resim muallimi piyade kola-ğası Hafız İbrahim kullan" şeklinde imza, eserinin alt bölümünde Osman-lıca "Cennet-mekân Gazi Sultan Ab-dülmecid Han Hazretlerinin hayrat-ı seniyyelerinden olan Yeni Köprü nam civarından Edirne'nin manzarası" şek-linde tablonun konusunu belirten bir yazı vardır.

30

31

29 (Kolağası) Hafız İbrahim'in "Edirne'den" adlı eserinin sol alt köşesinde Osmanlıca "Edirne'de kâin Mekteb-i İdâdî-yi Şahane'nin resim muallimi piyade kolağası Hafız İbrahim kullan" şeklindeki imza detayı.

30 (Kolağası) Hafız İbrahim'in "Edirne'den" adlı eserinin alt bölümünde Osmanlıca "Cennet mekân Gazi Sultan Abdülmecid Han Hazretlerinin hayrat-ı seniyyelerinden olan Yeni Köprü nam civarından Edirne'nin manzarası" şeklindeki yazı.

Değerlendirme

Dârüşşafaka'da 1879-1892 yılları arasında okuyan, 1867-1873 yılları arasında doğdukları bilinen (Kasımpaşalı) Hilmi, Necib, Ahmed Ragıb, (Fatihli) Mustafa, Şefik, Şevki, (Vidinli) Osman Nuri, (Giritli) Hüseyin, Salih (Molla Aşki)'in bugün MSGSÜ İstanbul Resim ve Heykel Müzesi koleksiyonunda bulunan, "Yıldız Sarayı, köşk ve kasırları"nı konu alan yağlıboya eserleri, âdeta bir elden çıkmış izlenimini veren ortak bir üslûbu paylaşmaktadır. Bu yağlıboya resimlerin imzalanmamış olması, bu eserlerin saraya veya saray çevresine sunulmuş olduklarını düşündürmüştür. Nitekim bu durum, Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye Salnâmesi'nde şöyle belirtilmiştir: "*Muâmele-i vâkıa üzerine Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye 1304 tarihinde bilfîl tatil-i içtimâ eylemiş bulunuyordu. Sadr-ı esbak Said Paşa'nın Dârüşşafaka ahvâline dâir hâkîpây-ı hümayûna arz eylediği marûzâtta hâsıl ettiği hüsn-i tesîr üzerinedir ki tarih-i mezkûrda mektepten mezun altı efendi mabeyn-i hümayûna celb ve bizzat tersîm eyledikleri tablolar atabe-i şâhâneye takdîm olunarak hizmet-i seniyyeye kabul buyurulmuşlardı. İşte bu tarihten itibaren her sene mektepten neş'et edecek efendilerin esâmî ve tabloları atabe-i hümayûna takdîm edilmek âdeti tesîs edilmiştir.*"⁴⁶ (1304/1888-89 tarihinde Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye fiilen toplantısını tatil etmişti. Eski Sadrazam Said Paşa'nın Dârüşşafaka'nın durumuyla ilgili saraya sunduğu dilekçenin iyi bir etki bırakması üzerine bahsedilen tarihte mektepten mezun olan altı efendinin saraya çağırılması ve bizzat çizdikleri tabloların padişaha sunularak devlet hizmetlerine girmesi buyurulmuştu. Bu tarihten sonra her sene okuldan mezun efendilerin isimleri ve tabloları saraya takdim edilmek adeti başlamıştır.)

"*San'at-ı tersîmde liyâkat gösteren talebenin mazhar-ı taattufât-ı şâhâne olacağına dair tebliğ-i resmî sureti:*

*Dârüşşafaka şâkirdânının çîre-i desti-i mahâreti olan yağlıboya resimlerin manzûr-ı şâhâne buyurulmak üzere takdîmi ve ilk sene rütbe-i sâlise ve sanayi madalyası vesair seneler de onar ve yirmişer lira-ı Osmanî ile taltîf buyurulması. 1 Nisan 1300"*⁴⁷ (Resim sanatında hüner gösteren talebenin padişah tarafından ödüllendirilmesiyle ilgili resmî yazının örneği: Dârüşşafaka öğrencilerinin yetenekli elleriyle yapılmış olan yağlıboya resimlerin padişaha sunulmak ve ilk sene üçüncü rütbe ve sanayi madalyası diğer senelerde onar yirmişer Osmanlı lirasıyla ödüllendirilmesi 1 Nisan 1300/13 Haziran 1884).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde ulaşabildiğimiz belgeler arasında 13 Ağustos 1884 (20 Şevval 1301/12 Ağustos 1300) tarihli olanında, Dârüşşafaka müdüriyeti tarafından Dârüşşafaka öğrencilerinin sınav için hazırladıkları eserlerden padişaha arz edilmek üzere seçim yapıldığı, 8. sene öğrencilerinden Ali Cenab ile Saraçhaneli Niyazi Efendi ve 7. sene öğrencilerinden Tirebolulu Salih Efendi ile Üsküdarlı Hasan Efendi tarafından yapılmış olan dört adet yağlıboya resmin saraya sunulduğu;⁴⁸ 26 Ağustos 1884 (4 Zilkade 1301/14 Ağustos 1300) tarihli olanında bu öğrencilerin nasıl ödüllendirileceğinin belirtilmesi arz ve talep ediliyor.⁴⁹ 30 Ağustos 1884 (8 Zilkade 1301/18 Ağustos 1300) tarihli olanında ise Dârüşşafaka'dan mezun olan Ali Cenab ile Niyazi Efendiler rütbe-i salise (üçüncü rütbe), 7. sene öğrencileri henüz mezun olmadıkları için Mekteb-i Mülkiye öğrencilerinden henüz eğitimini tamamlamayanlara yapıldığı gibi birer hediye-i seniye ile ödüllendirilmeleri uygun görülmüş ve mezunlara rütbe-i salise, öğrencilere onar lira verilmiştir.⁵⁰

9 Ekim 1891 (27 Temmuz 1307) tarihli bir belgede, bu sene yapılan genel sınavda başarılı olan ve sekiz senelik mektepten mezun olmaya hak kazanan on dört efendinin isimleri belirtilmiştir:

Kâmi Efendi kulları

Ali Efendi kulları Mektebe-i Tıbbiye-i Şâhâne'ye gidecek

Sabri Efendi kulları Mektebe-i Tıbbiye-i Şâhâne'ye gidecek

Hüseyin Efendi kulları

Osman Nuri Efendi kulları

Hüseyin Efendi kulları

Hüseyin Efendi kulları
Mehmed Efendi kulları Mektebe-i Harbiye-i Şâhâne'ye gidecek
Reşid Efendi kulları
Ömer Efendi kulları
Hasan Efendi kulları
Şevki Efendi kulları
Şefik Efendi kulları
Reşid Efendi kulları⁵¹

Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye Salnâmesi'nde 1307 senesi mezunları olarak adları geçen *Vidinli Osman Nuri*, *Giritli Hüseyin*, *Şevki* ve *Şefik* efendilerin MSGSÜ İstanbul Resim ve Heykel Müzesi'nde bulunan yağlıboya tabloları -henüz arz belgesine ulaşılamamakla birlikte- BOA İ.DH. 926/73435, İ.DH. 927/ 73471 numaralı belgelerde adı geçen Ali Cenab, Niyazi, Salih ve Hasan efendilerin tablolarında olduğu gibi Dârüşşafaka idaresi tarafından seçilerek saraya sunulmuş olmalıdır. Şefik ve Şevki'nin tablolarının arkasına yazılmış olan ve mezuniyet senelerine de işaret eden "1307" tarihi bu savımızı desteklemektedir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Yıldız Sarayı Hümayûn Başkitâbet Dairesi'nin 8370 numaralı 1 Temmuz 1892 (6 Zilhicce 1309/18 Haziran 1308) tarihli belgesinde, Dârüşşafaka mezunlarından Mehmed Nuri, İbrahim, Ahmed, Mehmed, *Salih*, Ahmed, Münir, Abbas, Ahmed efendilere iftihar madalyası ihsan buyurulmuştur.⁵² Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye Salnâmesi'nde 1308 senesi mezunları olarak adları geçen bu efendilerden Salih, MSGSÜ İstanbul Resim ve Heykel Müzesi'nde "Yıldız Sarayı Bahçesinden" adlı bir eseri bulunan *Salih (Molla Aşki)*'dir.⁵³

Dârüşşafakalı ressamın resimlerini daha önce de belirttiğimiz gibi Yıldız Sarayı'ndan İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ne taşınmış olan Yıldız Sarayı Albümleri olarak da anılan Sultan II. Abdülhamid'in albümlerinde bulunan fotoğraflardan çalıştığı saptanmıştır.⁵⁴ Ressamların eserlerinde, çıplak insan gözünün yakalayamayacağı, ancak fotoğraf objektifinin saptayabileceği detayları işlemeleri, boyayı herhangi bir rölyef etkisi bırakmayacak şekilde uygulamaları, kullandıkları renklerin koyu arölye renkleri olması, havada, suda, ağaçlarda durağanlık, bu eserlerin fotoğraftan çalışıldığı izlenimini vermektedir. Dârüşşafakalı ressamlarla aynı albüm fotoğraflarından, aynı tarzda çalışarak resim yapan *Cemal*, *Ahmed Şekûr*, *Hafız İbrahim* gibi asker ressamı da vardır. Askerî okuldan yetişenlerle Dârüşşafaka'dan yetişen ressamlar arasındaki bu benzerlik, Dârüşşafaka'da Bahriye Kolağası Fahreddin/Fahri Efendi, Miralay Nuri Bey, Mülâzım Mahmud Efendi, Yüzbaşı Ali Rıza Efendi (Hoca Ali Rıza), Yüzbaşı Reşid Efendi, Kolağası Hasan Efendi, Topçu Yüzbaşı İsmail Hakkı Efendi, Mülâzım-ı Evvel Ahmed Ziya Efendi, İstihkâm Kolağası Zahid Efendi, Mülâzım-ı Evvel İbrahim Efendi gibi fahrî asker resim hocalarının⁵⁵ görev yapması, bu kişilerin askerî okulda aldıkları eğitim gibi öğrenci yetiştirmelerinden kaynaklanıyor olmalıdır.

Yazdığı roman, piyes, oyun gibi edebî eserler, yaptığı çeviri kitaplar, belediyeçilik, şehirçilik, kütüphanecilik, sanat ve sanat tarihi ile ilgili kitaplar, yalnız başına hazırladığı ansiklopedi ve sözlükler, çoğunlukla suluboya tekniğinde çalıştığı resimlerle kültür tarihimizin önemli bir ferdi olan Celal Esad Arseven (1292/1875-1971) anılarında, 1885'te girdiği Beşiktaş Askerî Rüşdiyesi ile 1891'de girdiği Mekteb-i Harbiye'deki (Zadegân sınıfı)⁵⁶ resim dersleri ile ilgili şunları söyler: "Rüşdiye-i Askeriye'ler o zamanın resim tedrisine ehemmiyet veren yegâne mekteplerdi.

Mübendishâne'de ve Harbiye mektebinde resim öğrenmiş zabıtlardan resim hocaları tayin edilmişti. Bunlar ilk sınıflarda siyah tahtaya tebeşirle hendesi resimler yapar ve talebeler bunları albümlerine kurşun kalemle çizerdi. Daha yukarı sınıflarda Avrupadan gelen taş basması modellerden çiçek, hayvan, insan ve manzara resimleri yaptırılırdı. Eşyadan ve tabiatan resim yapmak yoluna gidilmediği gibi suluboya ve yağlıboya da gösterilmezdi. Boyalı resim ancak İdadîye ve Harbiye'de öğretilirdi. Son sınıfta artık çok güzel kurşun kalem resimler yapıyordum. Fakat bütün arzuum renkli resim yapabilmekte idi.¹⁶⁷

"Gelelim Harbiye mektebindeki resim tedrisatına. (...)

Mektepteki Hünkâr dairesinin büyük salonu resme tahsis edilmişti. Talebeler arasında resme bevesi ve istidadı olanlar burada yağlıboya resme çalışırlardı. Bunlar Rüşdiyeler ve İdadiyelerde de resim dersi göyerek hayli ilerlemiş olanlardı.

Şeker Ahmed Paşa ve o zaman kolağası olan Üsküdarlı Ali Rıza Bey gibi tanınmış hocaların nezareti altında çalışan bu talebeler artık yalnız büyük kıtada yağlıboya tablolar yapıyorlardı. Fakat insan resimleri yapmazlar ve canlı modelden çalışmazlardı. Fotografilerden bü-yültmek veya basma resimlerden kopya etmek suretiyle yapılan bu resimler Göksu, Kâğıdhane, Kızkulesi, Beylerbeyi Sarayı, ormanlık gibi figürsüz surf manzara, meyva ve çiçek resimleri idi. İnsan resimleri ile kompozisyonlar yapılmazdı. En ufak tafsilâtına kadar işlenen bu resimler bir sanat eserinden ziyade, boyanmış birer fotografi mahiyetinde idiler.

Talebenin başladığı resimleri tashih için sehpa önünde oturan hoca Ali Rıza Bey ekseriya saatlerce bu tabloda çalışarak onu bitirirdi. Bu sebeple resimlerin çoğu aynı ressamın eseri ad-dolunacak kadar birbirine benzerdi. Yapılan bu resimlerden intihap olunanları her sene yal-dızlı ve tepesi armalı kalın çerçevelere geçirilerek padişaha takdim edilir ve altlarına kulları diye imza edilmiş olan bu eserlerin sahiplerine ihsân-ı şahane olarak paralar gönderilirdi.⁵⁸

Ressam Hüsnü Tengüz (1876-1950) anılarında, Askerî Rüşdiye ile bir süre devam ettiği Mekteb-i Bahriye'deki resim dersleri ile ilgili şunları söyler: "Rüşdi-ye Mektebi'nde iken resim muallimimiz Fahri Kaptan adında halim selim bir zat idi.

O zaman talebe Avrupa baskısı kara kalem basılmış modellerden 1'den 4 numara-yaya kadar Faber kurşun kalemleriyle resimler yapar imtihanlık levhalar hazırlar-lardı. Derslerde muallim bu resimleri düzeltirdi.⁵⁹

"Rüşdiye tahsilini bitirdikten sonra beş ay kadar Bahriye Mektebi'nde bulun-dum. O zamanlarda Bahriye Mektebi'nde resim dersi vardı.

Resim muallimi gayet yaşlı "Beybaba" diye anılan Kaymakam Şükrü Bey'di. Resimhanede talebe daire şeklinde konulmuş olan sıralarda oturur, ortaya konu-lan üç boyutlu modellere bakarak resim defterlerine çizerlerdi.

Yüksek sınıflarda resme kabiliyeti olanlar için ayrıca bir resimhane daha vardı. Orada yağlı boya tablolar yapılıyordu. Bu resimhanenin talimhane tarafındaki bir penceresinden içerisi görüldüğünden orada Beybaba'nın kontrolünde çalış-makta olan talebeye ve yapılan tablolara gıpta ile bakardım.⁶⁰

Dârüşşafaka'daki asker resim hocalarından özellikle 1295-1319 tarihleri ara-sında fahrî olarak görev yapan Bahriye Kolağası Fahreddin/Fahri Efendi'den⁶¹ bahsetmek gerekir. Baba adı İsmail Kapudan/Kaptan olan Mehmed Fahri, 1857'de İstanbul'un Kumkapı semtinde doğmuştur. Bahriye Nezareti kayıtları-na göre 13 Ocak 1870 (1 Kanunu Sani 1285) tarihinde Mekteb-i Bahriye'ye gir-

miş, 13 Ağustos 1876'da (1 Ağustos 1292) Güverte Sınıfı'ndan mülâzım-ı sâni (teğmen) olarak mezun olmuş, 8 Ağustos 1878'de (27 Temmuz 1294) mülâzım-ı evvel (üstteğmen), 7 Eylül 1882'de (26 Ağustos 1298) yüzbaşı, 16 Eylül 1884'te (4 Eylül 1300) solkolağası (ön yüzbaşı), 13 Kasım 1907'de (31 T Evvel 1323) sağkolağası (kıdemli yüzbaşı), 12 Şu-bat 1910'da (30 Kanunî Sâni 1325) emekli olmuştur. Gümüş Yunan Muharebe Madalya-sı olan sanatçı, Bahriye Rüşdiyesi'nde de resim öğretmenliği yapmıştır.⁶²

Dârüşşafaka'daki başarılı hocalığı sebebiyle "Dârüşşafaka resim muallimi Bahriye Kolağası Fahreddin" olarak yer aldığı 1 Temmuz 1892 (6 Zilhicce 1309/18 Haziran 1308) tarihli bir belgeden dördüncü rütbeden Nişan-ı Mecîdî,⁶³ 30 Temmuz 1895 (7 Safer 1313/17 Temmuz 1311) tarihli aynı unvan ile yer aldığı aldığı bir belgeden de son sınıf öğrencilerinden Hüsnü ve sedefçi Papayan Melk efendilerle Sanayi Madalyası⁶⁴ aldığı anlaşılmaktadır.

Arşiv araştırmaları ilerledikçe, kaynaklar okunup değerlendirildikçe askerî ve sivil okullar-daki resim eğitimi ile buradan yetişmiş olan ressamlar hakkında daha yeni ve daha doğru bilgilere ulaşacağımıza inanıyoruz.

32 Bahriye Kolağası Fahreddin/Fahri.
Serdar Başaran Arşivi.

DİPNOTLAR

- 1 Cahit Yalçın Bilim, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2002, s. 35, 75-76; Murat Belge, *Osmanlı'da Kurumlar ve Kültür*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005, s. 521; daha detaylı bilgi için bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim", *Osmanlı Uygurluğu* (Haz.: Halil İnalıcık-Günsel Renda), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, c. 1, 2002, s. 344-385; Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005, 402 s.
- 2 Daha geniş bilgi için bkz. Sami Yetik, *Ressamlarımız I*, İstanbul: Marifet Basımevi, 1940, 156 s.; Nüzhet İslimiyeli, *Asker Ressamlar ve Ekoller*, Ankara: Asker Ressamlar Sanat Derneği Yayınları, 1965, 156 s.
- 3 Mahmud Cevat İbnü'ş Şeyh Nâfi, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)* (Haz. Taceddin Kayaoğlu, Hasan Ali Koçer), İstanbul, 1991, s. 80-81, 85; *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı-XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2001, s. 86-90, 111; Cahit Yalçın Bilim, *age*, s. 238, 241, 245.
- 4 Nurullah Berk, *İstanbul Resim ve Heykel Müzesi*, İstanbul: Akbank Yayınları, 1972, s. 3-5.
- 5 Nurullah Berk, "Çağdaş Primitifler", *Sanat Dünyamız*, Sayı: 16, (Mayıs 1979), s. 44-48.
- 6 Devrim Erbil, "İstanbul Resim ve Heykel Müzesi", *Akademi*, Sayı: 7, (1 Kasım 1967), s. 25-26.
- 7 Sezer Tansuğ, "Resim Sanatımızda Ortaya Çıkan Yeni Bir Gerçek 19. Yüzyıl Sonu Foto-Yorumcuları", *Sanat Çevresi*, Sayı: 23, (Eylül 1980), s. 4-7; Adnan Çoker, "Fotoğraftan Resim ve Darüşşafakalı Ressamlar", *Yeni Boyut Plastik Sanatlar Dergisi*, 2/9, (Ocak 1983), s. 7-8; Sezer Tansuğ, *Çağdaş Türk Sanatı*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1980, s. 84-90.
- 8 *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye Salnâmesi*, İstanbul: Hikmet Matbaası, 1332 (M. 1913), s. 23, 33, 46, 49, 65; *Darüşşafaka 119 Yıldır Eğitimde Fırsat Eşitliği*, İstanbul: Darüşşafaka Cemiyeti Yayını, 1992; Halis Ayhan-Hakkı Maviş, "Darüşşafaka", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, 1994, c. 9, s. 7; Cahit Yalçın Bilim, *age*, s. 245.
- 9 Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: 1986, s.198, 201, 1178.
- 10 *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye Salnâmesi*, s. 13; Mahmud Cevat İbnü'ş Şeyh Nâfi, *age*, s. 116-117; Halis Ayhan-Hakkı Maviş, agm, s. 8.
- 11 *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye Salnâmesi*, s. 13-15; Mahmud Cevat, *age*, s. 89, 111; Halis Ayhan-Hakkı Maviş, agm, s. 8.
- 12 *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye Salnâmesi*, s. 181-205.
- 13 Necdet Sakaoğlu, "Darüşşafaka", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, c. 3, 1994, s. 1.
- 14 *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye Salnâmesi*, s. 181-205.
- 15 *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye Salnâmesi*, s. 17-19, 23.
- 16 Halis Ayhan-Hakkı Maviş, agm, s. 9; Necdet Sakaoğlu, agm, s. 1; Fatih'teki tarihî bina Ziraat Bankası tarafından satın alınmış ve bugün harap bir halde Banka tarafından satılmaya çalışılmaktadır. Araştırmamız sırasında inceleme ve fotoğraf çekimi için yapmış olduğumuz yazılı ve sözlü müracaatlar kabul edilmemiştir.
- 17 *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye Salnâmesi*, s. 210; Adnan Çoker, agm, s. 7; 18-30 Nisan 1988 tarihinde Darüşşafaka'nın kuruluşunun 125. yılı nedeniyle İstanbul Resim ve Heykel Müzesi'nde, Müze ile Darüşşafaka Cemiyeti'nin ortaklaşa olarak organize ettiği *Türk Resminin Öncüleri Darüşşafakalı Ressamlar Sergisi*'nin broşürü.
- 18 Adnan Çoker, agm, s. 7'de yanlışlıkla sol olarak belirtilen yazıyı, sağda tespit ettik.
- 19 *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye Salnâmesi*, s. 210; Adnan Çoker, agm, s. 10; *Türk Resminin Öncüleri Darüşşafakalı Ressamlar Sergisi*'nin broşürü, 1988.
- 20 Adnan Çoker, agm, s. 10'da tuvalin arkasında "Necip ve okunamayan bir yazı" olarak bahsedilen yazıyı, tuvalin arkasında sağ köşeye doğru "Necip Hisar" olarak tespit ettik.
- 21 *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye Salnâmesi*, s. 211; Adnan Çoker, agm, s. 7; *Türk Resminin Öncüleri Darüşşafakalı Ressamlar Sergisi*'nin broşürü, 1988.
- 22 Metin Sözen, *Devletin Evi Saray*, İstanbul: Sandoz Kültür Yayınları, 1990, s. 198-199.
- 23 Adnan Çoker, agm, s. 7'de belirtildiği gibidir.
- 24 Adnan Çoker, agm, s. 10; *agb*, 1988.
- 25 Metin Sözen, *age*, s. 136-137, 198-199.
- 26 Adnan Çoker, agm, s. 10'da belirtildiği gibidir.
- 27 *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye Salnâmesi*, s. 213; Adnan Çoker, agm, s. 10.
- 28 Adnan Çoker, agm, s. 10.
- 29 *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye Salnâmesi*, s. 213; Adnan Çoker, agm, s. 12; *agb*, 1988; Metin Sözen, *age*, s. 203.
- 30 Adnan Çoker, agm, s. 12'de şaşi üzerinde olduğu belirtilen tarih ve isim şaşinin üst kenar ortasındadır.

- 31 *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye Salnâmesi*, s. 212; Adnan Çoker, agm, s. 6; *Türk Resminin Öncüleri Darüşşafakalı Resamlar Sergisi*'nin broşürü, 1988.
- 32 Adnan Çoker, agm, s. 6'da belirtildiği gibidir.
- 33 *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye Salnâmesi*, s. 213; Adnan Çoker, agm, s. 12; *Türk Resminin Öncüleri Darüşşafakalı Resamlar Sergisi*'nin broşürü, 1988.
- 34 Adnan Çoker, agm, s. 12'de belirtildiği gibi "Hüseyin Girit" değil, "Giritli Hüseyin" yazmaktadır.
- 35 *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye Salnâmesi*, s. 214; Adnan Çoker, agm, s. 9; *Türk Resminin Öncüleri Darüşşafakalı Resamlar Sergisi*'nin broşürü, 1988.
- 36 Adnan Çoker, agm, s. 9'da belirtildiği gibidir.
- 37 Sami Yetik, *age*, s. 156; Nüzhet İslimyeli, *age*, s. 61.
- 38 Sami Yetik, *age*, s. 84; Pertev Boyar, *Türk Ressamları Hayatları ve Eserleri*, Ankara: Jandarma Basımevi, 1948, s. 57; Nüzhet İslimyeli, *age*, s. 48.
- 39 Sami Yetik, *age*, s. 84; Pertev Boyar, *age*, s. 57.
- 40 Sami Yetik, *age*, s. 83-84; Pertev Boyar, *age*, Nüzhet İslimyeli, *age*, s. 49.
- 41 BOA, Fon Kodu: Y.PRK.ASK. Dosya No. 32, Gömlek No. 71.
- 42 BOA, Fon Kodu: İ.DH. Dosya No.: 1098, Gömlek No. 86091.
- 43 BOA, Fon Kodu: Y.PRK.BŞK. Dosya No. 21, Gömlek No. 69.
- 44 BOA, Fon Kodu: İ.DH. Dosya No.: 1234, Gömlek No. 96667.
- 45 Sami Yetik, *age*, s. 83-84; Pertev Boyar, *age*, Nüzhet İslimyeli, *age*, s. 49.
- 46 *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye Salnâmesi*, s. 23.
- 47 *ae*, s. 53-54
- 48 BOA, Fon Kodu: İ.DH. Dosya No.: 926, Gömlek No.: 73435, 1 ve 2 numaralı belge. Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye Salnâmesi'nde Ali Cenab Efendi 1300, Üsküdarlı Hasan Efendi'nin 1301 seneleri mezunlarından olarak adları geçmektedir. Bkz. s. 207-208.
- 49 BOA, Fon Kodu: İ.DH. Dosya No. 926, Gömlek No. 73435, 3 numaralı belge.
- 50 BOA, Fon Kodu: İ.DH. Dosya No. 927, Gömlek No. 73471.
- 51 BOA, Fon Kodu: Y.PRK.MF. Dosya No. 2, Gömlek No. 20; *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye Salnâmesi*, s. 212-213.
- 52 BOA, Fon Kodu: İ.DH. Dosya No.: 1283, Gömlek No. 100993.
- 53 *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye Salnâmesi*, s. 214.
- 54 Adnan Çoker, agm, s. 4-12.
- 55 Mehmed İzzet, Mehmed Esad, Osman Nuri ve Ali Kâmi Beyler, *Dârüşşafaka Türkiye'de İlk Halk Mektebi*, İstanbul: Evkâf-i İslâmiye Matbaası, 1927 (Haz.: Mehmet Kanar), İstanbul, 2000, s. 83, 86-93.
- 56 Daha detaylı bilgi için bkz. Semavi Eyice, "Celâl Esad Arseven", *Belleten*, c. 36, (Nisan 1972), s. 173-202, 12 levha (17 resim); Semavi Eyice, "Arseven, Celâl Esat", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.3, 1991, s.397-399; Semavi Eyice, "Arseven, Celâl Esat", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, c.1, 1993, s. 324-325; Celâl Esat Arseven, *Sanat ve Siyaset Anıları*m (Haz.: Ekrem Işın), İstanbul: İletişim Yayınları, 1993, 155 s.
- 57 Celâl Esat Arseven, *age*, s. 36.
- 58 Celâl Esat Arseven, *age*, s. 46-47.
- 59 Hüsnü Tengüz, *Babriye Ressamı Hüsnü Tengüz'ün Hatıraları, Sanat Hayatım* (Haz.: Müge Kılıçkaya), İstanbul, Deniz Müzesi Yayınları, 2005, s. 9.
- 60 *ae*, s. 13.
- 61 Mehmed İzzet, Mehmed Esad, Osman Nuri ve Ali Kâmi Beyler, *age*, s. 83, 91.
- 62 Engin Özdeniz, *Türk Deniz Subay Ressamları*, İstanbul:Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, 2000 , s. 199-200; (Ed.:Y. Bülent Aksaray), *İstanbul Deniz Müzesi Resim Koleksiyonu*, İstanbul: Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, 2004, s. 38; Daha detaylı bilgi için bkz. Serdar Başaran, "Türk Resim Sanatı Tarihinde Efsaneleşmiş Bir Asker Ressam 'Bahriyeli Fahri Kapitan', *Türkiye'de Sanat*, Sayı: 46, (Kasım-Aralık 2000), s. 30-33; Serdar Başaran, "Bilinmeyen Yönleriyle Ressam Fahri Kapitan", *Antik-Dekor*, Sayı: 91, (Kasım-Aralık 2005), s. 128-135.
- 63 BOA, Fon Kodu: İ.DH. Dosya No. 1280, Gömlek No. 100755.
- 64 BOA, Fon Kodu: İ.TAL. Dosya No. 83, Gömlek No. 1313 S 93; Hüsnü Efendi 1311 senesinde son sınıf öğrencisiyse *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye Salnâmesi*'nde 1312 senesi mezunu olarak görülen Hüsnü Efendi o olmalıdır. Bkz. s. 218.